

Parlament Republiki Estońskiej

Styczeń 1993

Marcin Mróz

Raport

Nr 33

Pod koniec lat osiemdziesiątych, wraz z kryzysem systemu komunistycznego, odżyły dążenia niepodległościowe w Estonii. Nastąpiła, między innymi, radykalizacja Rady Najwyższej Estońskiej SRR. W wyniku kilkuletniego procesu zmian politycznych i legislacyjnych, który 20 sierpnia 1991 zaowocował przyjętą przez Radę Najwyższą Deklaracją niepodległości, 28 czerwca 1992 Estończycy przyjęli w ogólnonarodowym referendum nową konstytucję, a 20 września odbyły się wybory do nowego parlamentu, Riigikogu. Odrodzona Republika Estońska została uznana za identyczną jako podmiot prawa z Republiką Estońską proklamowaną 24 lutego 1918, której istnienie przerwała inwazja radziecka z 1940 roku.

Riigikogu - Zgromadzenie Państwowe - jest ciałem jednoizbowym, składającym się ze 101 członków wybieranych w powszechnych, równych, bezpośrednich i tajnych wyborach, odbywających w systemie proporcjonalnym co cztery lata. Niniejszy tekst zawiera podstawowe informacje dotyczące struktury i zasad funkcjonowania parlamentu oraz jego pozycji wobec innych organów państwowych.

I. HISTORIA PARLAMENTARYZMU ESTOŃSKIEGO

Terytorium dzisiejszej Estonii, zamieszkałe przez plemiona ugro-fińskie, stało się w XIII wieku terenem ekspansji duńskiej i niemieckiej (Zakon Kawalerów Mieczowych, później Zakon Krzyżacki, Liga Hanzeatycka). W późnym średniowieczu na obszarze Estonii ścierały się wpływy Zakonu Krzyżackiego, posiadających dużą autonomię miast i niezależnych biskupstw. W wyniku kolonizacji, wykształcił się układ społeczny, w którym warstwę panującą - szlachta ziemską i miejski patrycjat - stanowili Niemcy, natomiast zasadniczą masę chłopstwa tworzyła rodzima ludność estońska. W XVI wieku terytorium dzisiejszej Estonii zostało podzielone między Szwecję i Polskę (północne Inflanty), a w wieku następnym przypadło w całości Szwecji. Na początku XVIII wieku, w wyniku wojny północnej, obszar Estonii znalazł się we władaniu imperium rosyjskiego. Stopniowe kształtowanie się świadomości narodowej oraz rozwój idei emancypacyjnych, zwłaszcza w drugiej połowie XIX wieku, sprawiły, że w momencie pojawienia się sprzyjającej sytuacji wywołanej pierwszą wojną światową i rewolucją rosyjską, społeczeństwo Estonii było gotowe do stworzenia własnego, demokratycznego państwa.

Pierwszymi wyborami, w których wyłoniły się w oparciu o szeroką bazę społeczną estońskie partie polityczne, były wybory do ogólnoestońskiego zgromadzenia regionalnego (est. Maapäev), zorganizowane w oparciu o dekret rosyjskiego Rządu Tymczasowego z marca 1917 roku. W powszechnych, pośrednich wyborach (maj - czerwiec i sierpień 1917) mandaty uzyskało 62 przedstawicieli reprezentujących osiem partii oraz mniejszości narodowe. Po przejęciu władzy przez bolszewików, Maapäev został rozwiązany (15 listopada 1917) i zszedł do podziemia, przekazując władzę tak zwanemu Komitetowi Starszych. Wykorzystując wycofanie się bolszewików wobec inwazji niemieckiej, na dzień przed zajęciem przez Niemców Tallina, 24 lutego 1918 roku Komitet Starszych ogłosił Estonię "niepodległą i demokratyczną republiką" w jej "historycznych i etnograficznych granicach". Powołany został jednocześnie Rząd Tymczasowy. Zakończenie pierwszej wojny światowej położyło kres niemieckiej okupacji. Po odparciu przez Estończyków ofensywy wojsk Rosji Radzieckiej, Rząd Tymczasowy przeprowadził w dniach 5-7 kwietnia 1919 roku wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego. W 120-miejscowej konstytuancie zasiedli przedstawiciele 6 partii oraz kilku reprezentantów mniejszości narodowych. 19 maja 1919 roku Zgromadzenie Konstytucyjne potwierdziło niepodległość Estonii.

Pierwsza stała Konstytucja Republiki Estońskiej została uchwalona przez Zgromadzenie Konstytucyjne 15 czerwca 1920 roku. Konstytucja stanowiła, iż Estonia jest niepodległą republiką, której suwerenność spoczywa w rękach ludu, najwyższym organem wykonującym władzę państwową są obywatele uprawnieni do głosowania, a przedstawicielem ludu sprawującym władzę ustawodawczą jest jednoizbowy parlament: Zgromadzenie Państwowe - Riigikogu. Konstytucja ustanawiała również dwie formy demokracji bezpośredniej: inicjatywę ludową i referendum. 100-osobowy parlament, wybierany na 3-letnią kadencję w powszechnych, bezpośrednich wyborach w systemie proporcjonalnym, powoływał rząd, nad którym sprawował ścisłą kontrolę.

Nie istniała odrębna instytucja głowy państwa. Państwo reprezentował premier (Riigivanem - Starszy Państwa), którego kompetencje były poza tym bardzo ograniczone. Porządek prawny określony Konstytucją z 1920 roku przetrwał do piątej kadencji Riigikogu.

W październiku 1933 zostały przyjęte w referendum poprawki do Konstytucji, które zasadniczo zmieniały ustrój państwa. Riigivanem otrzymywał w myśl zmienionej Konstytucji uprawnienia głowy państwa: miał być wybierany na okres pięcioletni w powszechnych, bezpośrednich wyborach, uzyskiwał prawo mianowania i odwoływania gabinetu, prawo weta wobec decyzji parlamentu, a także prawo jego rozwiązywania i rozpisywania nowych wyborów oraz prawo wydawania dekretów z mocą ustawy. Liczba członków Riigikogu została jednocześnie zredukowana do pięćdziesięciu.

Wzmocnienie władzy wykonawczej nie zażegnało kryzysu politycznego, który był pierwotną przyczyną zmiany Konstytucji. Przed wejściem nowej Konstytucji w życie, stojący na czele przejściowego rządu Konstantin Päts wprowadził w marcu 1934 roku stan wyjątkowy i dokonał bezkrwawego zamach stanu. Rozpoczął się okres rządów autorytarnych. Ograniczywszy drastycznie możliwości działania opozycji, Päts zorganizował wybory do dwuizbowej konstytuanty, która w lipcu 1937 roku uchwaliła nową Konstytucję.

Konstytucja z 1937 roku (weszła w życie w roku następnym) ustanawiała dwuizbowy parlament i urząd prezydenta, wybieranego na okres sześćioletni spośród kandydatów przedstawionych przez obie izby parlamentu i zgromadzenie przedstawicieli lokalnych samorządów (jeśli 60% głosów członków tych ciał uzyskiwał jeden z kandydatów, wybór nie wymagał potwierdzenia w wyborach powszechnych). Prezydent powoływał i odwoływał gabinet, posiadał prawo weta zawieszającego ustawę i prawo rozwiązywania izb parlamentu, jednak dekrety mógł wydawać tylko poza okresem sesji. Izba Deputowanych (Riigivolikogu) składała się z 80 członków wybieranych w powszechnych wyborach, w jednomandatowych okręgach, na okres pięcioletni. Tylko Izba Deputowanych miała prawo do inicjatywy ustawodawczej. Stanowiąca izbę wyższą Rada Państwa (Riiginoukogu) składała się z 40 członków o kadencji pięcioletniej. Byli oni, w określonych proporcjach, mianowani przez prezydenta, wybierani przez organizacje korporacyjne, samorządy lokalne i inne instytucje publiczne, lub wchodziłi do Rady *ex officio*. W kwietniu 1938 roku, zgodnie z procedurą przewidzianą przez Konstytucję i przy nadal utrzymywanych przez władze ograniczeniach dla działalności opozycji, Päts został wybrany prezydentem.

Na podstawie układu Ribbentrop - Mołotow wojska radzieckie zajęły Estonię. Władze radzieckie zmusiły Pätsa do rozpisania w lipcu 1940 roku nowych wyborów do Izby Deputowanych. Zwyciężył w nich blok ludowy. Prezydenta aresztowano. Na wniosek nowowybranej Izby Deputowanych, w sierpniu 1940 roku, Estonię przyjęto jako republikę związkową do ZSRR. W tym samym miesiącu Izba Deputowanych uchwaliła nową Konstytucję, która proklamowała Estonię "socjalistycznym państwem robotników i chłopów" i ustanowiła, jako władzę legislacyjną w republice, Radę Najwyższą. Jednocześnie, nie tracąc czasu na wyborcze formalności, Izba Deputowanych ogłosiła się Tymczasową Radą Najwyższą. Po okresie okupacji niemieckiej w latach 1941-1944, Estonia powróciła do poprzedniego statusu. Teoretycznie, Rada Najwyższa stanowiła najważniejszy organ państwowy Estonii. W praktyce, decyzje były podejmowane przez partię komunistyczną i władzę wykonawczą, a Rada Naj-

wyższa - zbierająca się na kilka dni w roku - jedynie je zatwierdzała. W 1978 roku dokonano zmiany Konstytucji, związanej z przyjęciem w poprzednim roku nowej Konstytucji ZSRR, nie miało to jednak istotnego znaczenia dla funkcjonowania parlamentu.

Pod koniec lat osiemdziesiątych, wraz z kryzysem gospodarczym i ideologicznym komunizmu i pogłębianiem się prądów reformistycznych w ZSRR, odżyły dążenia niepodległościowe w Estonii. Nastąpiło ożywienie i stopniowa radykalizacja estońskiej Rady Najwyższej. 16 listopada 1988 Rada Najwyższa ogłosiła Deklarację w sprawie suwerenności Estońskiej SRR. Kolejne akty parlamentu przywracały historycznie - narodową symbolikę oraz poszerzały zakres politycznej i ekonomicznej niezależności Estonii. Wybrana w marcu 1990 roku nowa Rada Najwyższa rozpoczęła działalność od uznania władzy radzieckiej w Estonii za nielegalną od momentu jej wprowadzenia. Zadeklarowała jednocześnie restytucję Republiki Estońskiej, przy czym przewidziany został okres przejściowy, który miał się zakończyć ukonstytuowaniem się prawomocnych organów władzy (30 marca 1990). Również w marcu został wybrany Kongres Estonii, ciało reprezentujące osoby posiadające obywatelstwo Estonii przed 1940 rokiem oraz ich potomków, zarejestrowane przez Komitet Obywatelski, który zawiązał się jeszcze w 1989 roku. Kongres Estonii uznał się za jedyne autentyczne zgromadzenie parlamentarne Estończyków. W marcu 1991 odbyło się uchwalone przez Radę Najwyższą referendum w sprawie niepodległości Estonii. Wzięło w nim udział 83% uprawnionych do głosowania. 78% spośród nich opowiedziało się za niepodległością. 20 sierpnia 1991 Rada Najwyższa uchwaliła Deklarację niepodległości, popartą przez Kongres Estonii. 24 sierpnia Rosja, a 6 września Związek Radziecki uznały niepodległość Estonii. 17 września Narody Zjednoczone przyjęły do swego grona trzy republiki bałtyckie. Po ogłoszeniu Deklaracji niepodległości rozpoczęło pracę Zgromadzenie Konstytucyjne, składające się z 30 członków Rady Najwyższej i 30 członków Kongresu Estonii. Opracowana przez Zgromadzenie Konstytucja stała się 28 czerwca 1992 przedmiotem referendum, w którym zaaprobowano ją 91% głosujących przy frekwencji wynoszącej 66%. 20 września 1992 odbyły się wybory parlamentarne, w których frekwencja wynosiła 67%. W obu przypadkach uprawnionymi do głosowania były osoby będące obywatelami Estonii, zgodnie z Uchwałą Rady Najwyższej z 26 lutego 1992 o wprowadzeniu w życie Ustawy o obywatelstwie z 1938 roku, czyli osoby posiadające obywatelstwo przed rokiem 1940 oraz ich potomkowie. Nowo wybrany Riigikogu wydał 7 października 1992 roku Deklarację, w której ogłaszał zamknięcie okresu przejściowego i restytucję konstytucyjnej władzy Republiki Estońskiej. Deklaracja stwierdzała, że państwo to jest identyczne jako podmiot prawa z Republiką Estońską proklamowaną 24 lutego 1918 roku.

II. KONSTYTUCYJNA POZYCJA PARLAMENTU

Konstytucja Republiki Estońskiej została przyjęta w ogólnonarodowym referendum 28 czerwca i weszła w życie 3 lipca 1992 roku. W preambule stwierdza się, że naród estoński przyjmuje konstytucję w ogólnonarodowym referendum na mocy pierwszego artykułu konstytucji, która weszła w życie w 1938 roku (część przepisów

tej konstytucji została już dawniej przyjęta przez Radę Najwyższą), i wyraża w tym akcie swoją wolę utwierdzenia i rozwijania państwa, które:

- powstało w oparciu o nieodłączne prawo narodu do samookreślenia i które zostało
proklamowane 24 lutego 1918 roku;
- oparte jest na wolności, sprawiedliwości i prawie;
- będzie rzecznikiem wewnętrznego i zewnętrznego pokoju i gwarantem społecznego postępu i powszechnego pożytku dla obecnych i przyszłych pokoleń.

Konstytucja stanowi, iż Estonia jest niepodległą i suwerenną demokratyczną republiką, w której najwyższą władzę posiada naród (lud). Naród, w osobach obywateli posiadających prawo głosu, realizuje swoją najwyższą władzę dwiema drogami: poprzez wybory do Zgromadzenia Państwowego, Riigikogu, i poprzez referenda. Niepodległość i suwerenność Estonii jest nieograniczona i niezbywalna. Działalność Riigikogu, prezydenta republiki, rządu i sądów zorganizowane są na zasadzie podziału i równowagi władz. Władza legislacyjna należy do Riigikogu.

Konstytucja nie przewiduje inicjatywy ludowej, natomiast prawo decyzji o przeprowadzeniu referendum przyznaje Riigikogu (art. 67, 107), zatem formy bezpośredniego sprawowania władzy przez naród są bardzo silnie ograniczone na rzecz parlamentu. Można zatem uznać, że podstawy ustroju Estonii stanowią trzy zasady: suwerenności narodu, przedstawicielstwa i podziału władzy.

Ustrój Republiki Estonii opiera się na systemie parlamentarno-gabinetowym, z Riigikogu, jako organem władzy ustawodawczej, prezydentem, będącym głową państwa, rządem, stanowiącym organ władzy wykonawczej i Sądem Państwowym - najwyższym organem władzy sądowniczej. W systemie tym (w odróżnieniu od systemu prezydenckiego) istnieje ścisła współzależność między legislaturą a egzekutywą, przy ograniczonych kompetencjach głowy państwa. Parlament Estonii wybiera prezydenta i zatwierdza mianowanego przez prezydenta premiera. Ma też prawo zgłaszania wotum nieufności wobec premiera, rządu, a nawet pojedynczego ministra (art. 67, punkty 3, 5, 13, art. 99), co pociąga za sobą ustąpienie rządu (art. 94) lub odwołanie ministra przez prezydenta (art. 99). Z drugiej strony, prezydent może, na wniosek rządu, w przypadku zgłoszenia przez parlament wotum nieufności wobec rządu lub premiera, rozpisać przedterminowe wybory parlamentarne (art. 99).

Aktualna pozycja ustrojowa parlamentu estońskiego wyznaczana jest także przepisami Ustawy o wprowadzeniu Konstytucji w życie, ustanawiającymi przejściowo na najbliższe lata inicjatywę ludową w sprawie poprawek do Konstytucji i ułatwiającymi wprowadzanie pilnych poprawek przez sam parlament (art. 8).

III. PRAWO PARLAMENTARNE

Prawo parlamentarne Estonii tworzą zasadniczo następujące akty normatywne:

- Konstytucja;

- Ustawa o wprowadzeniu Konstytucji w życie, przyjęta w referendum jednocześnie z Konstytucją;
- Ustawa o wyborach do Riigikogu z 6 kwietnia 1992;
- Ustawa o regulaminie Riigikogu z 5 listopada 1992;
- Ustawa o porządku prac Riigikogu z 9 listopada 1992.

Podstawowe normy dotyczące parlamentu zawarte są w następujących rozdziałach Konstytucji: 1. Przepisy ogólne, art. 4; 3. Naród, art. 57-59; 4. Riigikogu, art. 60-78; 5. Prezydent Republiki, art. 80, 81, 83, 85, 87; 6. Rząd Republiki, art. 89, 90, 93, 94, 99, 100, 102, 103; 7. Ustawodawstwo, art. 105, 106, 109, 111; 8. Finanse i budżet państwa, art. 114, 117, 118, 120, 121; 9. Stosunki zagraniczne i umowy międzynarodowe, art. 123-125; 10. Obronność, art. 129-131, 133; 11. Kontrola państwowa, art. 136, 137, 140; 12. Kanclerz sprawiedliwości, art. 141-143, 145, 147; 13. Sądy, art. 152, 155; 15. Poprawki do Konstytucji, art. 163, 165-168, 170.

Ustawa o wprowadzeniu Konstytucji w życie zawiera pewne postanowienia, które tymczasowo w inny niż sama Konstytucja sposób normują niektóre podstawowe kwestie ustrojowe, m. in.:

- pierwsza kadencja Riigikogu po przyjęciu Konstytucji ma trwać wyjątkowo trzy, a nie cztery lata (art. 3);
- pierwszy prezydent ma zostać wybrany w wyborach powszechnych, na kadencję czteroletnią, a nie przez Riigikogu, na kadencję pięcioletnią, i jedynie w przypadku niezyskania przez żadnego z kandydatów poparcia połowy elektoratu, wyboru spośród dwóch kandydatów o najwyższej liczbie głosów ma dokonać Riigikogu (art. 4) - sytuacja taka faktycznie wystąpiła w wyborach prezydenckich;
- kandydaci na niektóre stanowiska publiczne, w tym kandydaci do Riigikogu, nie mogą być ex-funkcjonariuszami lub agentami służb bezpieczeństwa, wywiadu i kontrwywiadu wojskowego państw okupujących w przeszłości Estonię, ani też nie mogą rekrutować się spośród tych, którzy w przeszłości prześladowali obywateli ze względu na ich przekonania polityczne, nieprawomyślność, przynależność klasową, etc. (art. 6); przepis ten obowiązuje do końca roku 2000;
- w ciągu trzech pierwszych lat po przyjęciu Konstytucji wniosek o zmianę Konstytucji może złożyć w formie inicjatywy ludowej dziesięć tysięcy obywateli (minimum); wniosek taki ma być rozpatrywany w trybie pilnym, tzn. do jego przyjęcia wystarcza większość dwóch trzecich głosów; Riigikogu ma też prawo uznawać za pilne inne wnioski - nie pochodzące z inicjatywy ludowej - zwykłą większością głosów i przyjmować je większością dwóch trzecich głosów (art. 8).

IV. STRUKTURA PARLAMENTU

Zgodnie z Konstytucją, Zgromadzenie Państwowe, Riigikogu, jest ciałem jednoizbowym. System parlamentarny powrócił zatem do formuły ustanowionej przez konstytucję z 1920 roku. Izba składa się ze 101 członków. Podobna liczba deputowanych zasiadała w pierwszym parlamencie niepodległej Estonii (100 członków), jak

zresztą również w Radzie Najwyższej (105). Konstytucja stanowi, iż Riigikogu utworzy komisje, a jego członkowie mają prawo łączyć się we frakcje. Na swoim pierwszym posiedzeniu, w dniu 5 października 1992, Riigikogu - zgodnie z nakazem konstytucyjnym - wybrał spośród swoich członków przewodniczącego i dwóch wiceprzewodniczących, którzy tworzą prezydium parlamentu.

V. SYSTEM WYBORCZY

Jedną z dwóch form w jakich naród estoński, w osobach swoich obywateli, realizuje swą najwyższą władzę, są wybory do Riigikogu (Konstytucja, art. 57). Prawo wyborcze normowane jest przez Konstytucję i Ustawę o wyborach do Riigikogu z 6 kwietnia 1992, podjętą jeszcze przez Radę Najwyższą ostatniej kadencji.

Zgodnie z postanowieniami Konstytucji, czynne prawo wyborcze posiadają obywatele Estonii, którzy ukończyli osiemnasty rok życia, za wyjątkiem osób uznanych sądownie za umyślowo niezdolne do uczestnictwa w wyborach. Prawo może również ograniczać prawa wyborcze osób skazanych prawomocnym wyrokiem sądu, które odbywają karę pozbawienia wolności. Bierne prawo wyborcze przysługuje obywatelom, którzy ukończyli dwudziesty piąty rok życia. Wybory do Riigikogu są powszechne, równe, bezpośrednie i tajne. Opierają się na zasadzie proporcjonalności. Konstytucja stanowi również, że wybory do Riigikogu przeprowadzane są co cztery lata, w pierwszą niedzielę marca. Wybory przedterminowe natomiast, w przypadkach przewidzianych przez Konstytucję (niemożność wyboru premiera, wotum nieufności dla rządu, odrzucenie w referendum ustawy przedstawionej przez parlament, niemożność uchwalenia budżetu), odbywać się będą nie wcześniej niż dwadzieścia i nie później niż czterdzieści dni po ogłoszeniu ich przez prezydenta.

Konstytucyjnie ustanowienie proporcjonalnego systemu wyborczego oznacza powrót do tradycji sprzed rządów autorytarnych z lat trzydziestych, które przyjęły Konstytucję z systemem większościowym.

Ustawa o wyborach do Riigikogu z 6 kwietnia 1992 wyznacza 12 okręgów wyborczych. Zgodnie z ustawą, kandydaci mogą być zgłaszani w ramach list lub indywidualnie, w okręgach i na listach krajowych, po ogłoszeniu rozdziału mandatów między okręgi przez krajową komisję wyborczą (Komisja Wyborcza Republiki Estońskiej). Organizacje i związki mogą wystawiać tylko jedną listę i mogą należeć do tylko jednej koalicji. Na listach krajowych mogą być umieszczeni jedynie kandydaci kandydujący w jednym z okręgów wyborczych. Na kartach wyborczych umieszczone są wszystkie listy kandydatów z danego okręgu, z nazwami list (w przypadku koalicji, wraz z jej nazwą podawane są nazwy wszystkich wchodzących w jej skład partii), w porządku w jakim zostały one zgłoszone. Porządek kandydatów na liście ustala zgłaszający listę. Kandydaci zgłaszani indywidualnie są umieszczani na końcu, za listami. Wyborca oddaje głos na określonego kandydata. Karta wyborcza zawiera tekst "Głosuję na kandydata nr", uzupełniany przez wyborcę właściwym numerem rejestracyjnym podanym w wykazie nazwisk.

Krajowa komisja wyborcza ustala liczbę głosów oddaną na poszczególnych kandydatów i poszczególne listy w każdym z okręgów. Dla każdego z okręgów ustala się liczbę podstawową, będącą ilorazem liczby oddanych ważnych głosów przez liczbę

mandatów. Wybrani zostają kandydaci, na których oddano liczbę głosów równą lub przewyższającą liczbę podstawową. Następnie kandydaci z każdej listy okręgowej biorącej udział w rozdziale krajowych mandatów kompensacyjnych są porządkowani według liczby oddanych na nich głosów. Sumuje się liczbę głosów dla każdej listy i otrzymuje ona tyle mandatów ile razy suma głosów przewyższa liczbę podstawową. Za wybranych uważa się kandydatów z góry listy. Mandaty, które nie zostaną rozdzielone w okręgach wyborczych na zasadzie liczby podstawowej, rozdzielone zostają jako mandaty kompensacyjne między listy krajowe tych partii lub koalicji wyborczych, których kandydaci uzyskali co najmniej 5% głosów w skali krajowej, lub też przynajmniej trzech z nich zostało wybranych na zasadzie liczby podstawowej z przynajmniej dwóch list okręgowych. W rozdziale mandatów kompensacyjnych stosuje się zmodyfikowaną metodę d'Hondta. Mandaty zostają przydzielone kandydatom z góry listy, z pominięciem tych, którzy już zostali wybrani w okręgach na zasadzie liczby podstawowej. Żadnej liście nie można przydzielić więcej mandatów, niż znajduje się na niej kandydatów.

Ustawa przewiduje, że mandat poselski może zostać zawieszony - w przypadku wejścia przez posła w skład rządu, albo cofnięty - w przypadku przyjęcia przez niego innego urzędu publicznego, uprawomocnienia się skazującego wyroku sądu wobec niego, rezygnacji, uznania go przez sąd za niezdolnego do pełnienia obowiązków lub w przypadku śmierci. Obowiązki członka Riigikogu przejmuje wówczas członek rezerwowowy. Członkiem rezerwowym jest pierwszy nie wybrany kandydat z tej samej listy krajowej (lub kolejno następny, jeśli pierwszy nie może przejąć obowiązków). Jeśli członek nie znajduje się na liście, lub jeśli nie ma na liście więcej nazwisk, dodatkowy mandat przypada do przydziału na pozostałe listy krajowe.

W związku z prawem wyborczym Estonii zwracają uwagę dwa elementy składające się na aktualną specyficzną sytuacją polityczno-społeczną tego kraju:

Po pierwsze, Ustawa o wyborach do Riigikogu stanowi, iż obywatele Estonii zamieszkali w tej części Estonii, która nie znajduje się aktualnie pod jurysdykcją Republiki, będą głosować w dwóch spośród wyznaczonych na terenie kraju okręgów (art. 6). Aktualne granice Estonii nie odpowiadają granicom wyznaczonym przez Układ z Tartu z 2 lutego 1920 roku, zawarty między Estonią a Rosją Radziecką, ponieważ pewne rejony wiejskie zostały inkorporowane do Rosji po zajęciu kraju przez ZSRR w 1940 roku. Estonia uznaje za obowiązujące granice ustalone w Układzie z Tartu (Konstytucja, art. 124).

Po drugie, Uchwała o wprowadzeniu w życie Ustawy o obywatelstwie z 1938 roku, podjęta przez Radę Najwyższą 26 lutego 1992 roku, stanowi, iż obywatelstwo Estonii można uzyskać po upływie roku od wystąpienia o nie, o ile spełnia się następujące warunki: dwuletni okres zamieszkiwania w Estonii, znajomość języka estońskiego i złożenie przysięgi na wierność Republice. Jednocześnie Uchwała przyznaje automatycznie obywatelstwo potomkom tych, którzy byli obywatelami Estonii w myśl Ustawy o obywatelstwie z 1938 roku. Około 38,5% populacji Estonii stanowią nie-Estończycy, głównie Rosjanie przybyli tam po 1940 roku, a około 30% nie posiada estońskiego obywatelstwa. Wielu mieszkańców nie uczestniczyło zatem z mocy prawa w ostatnich wyborach parlamentarnych i nie jest pewne, jaka część tej ludności zechce i będzie mogła spełnić wymagane do uzyskania obywatelstwa kryteria w najbliższych latach. Ustawa o wyborach do Riigikogu również dotyka tej trudnej proble-

matyki żądając, aby zgłaszający kandydatów przedstawili nie tylko potwierdzenie posiadania przez kandydata estońskiego obywatelstwa, ale również potwierdzenie, iż kandydat "zna język estoński w wystarczającym stopniu, aby uczestniczyć w pracach Riigikogu" (art. 20), nie precyzując zresztą przez kogo tego rodzaju zaświadczenia mają być wydawane.

VI. STATUS CZŁONK'W PARLAMENTU

Status członków parlamentu reguluje Konstytucja (art. 62-66, 77-78). Pełnomocnictwa parlamentarne członek parlamentu uzyskuje w dniu ogłoszenia wyników wyborów; w tym samym dniu wygasa mandat członków parlamentu poprzedniej kadencji. Przed przystąpieniem do pełnienia swoich obowiązków członek parlamentu składa przysięgę na wierność Republice Estońskiej i jej konstytucyjnemu ustrojowi.

Członkowie Riigikogu nie są związani mandatem wyborczym. Nie odpowiadają też wobec prawa za głosowanie ani wypowiedzi polityczne składane na posiedzeniach Riigikogu lub jego organów.

Konstytucja nie pozwala członkom parlamentu na piastowanie jakichkolwiek innych funkcji państwowych. Na czas swojej kadencji parlamentarzysty zwolnieni są z obowiązku służby wojskowej.

Mandat członka parlamentu ulega zawieszeniu w momencie, gdy członek ten zostaje mianowany członkiem rządu, i jest mu przywracany z chwilą zwolnienia z funkcji członka rządu.

Mandat parlamentarzysty jest cofany bezpowrotnie w przypadku objęcia przez parlamentarzystę jakiegokolwiek innej funkcji państwowej, uprawomocnienia się wyroku sądowego orzekającego o jego winie, zgodnej z procedurą prawną rezygnacji z funkcji lub śmierci. Ustawa o wyborach do Riigikogu dodaje do tego jeszcze przypadek uznania członka parlamentu przez Sąd Państwowy za trwale niezdolnego do pełnienia obowiązków.

W przypadku czasowego lub stałego cofnięcia członkowi parlamentu jego mandatu, obowiązki członka przejmuje członek rezerwowy.

Parlamentarzystów chroni immunitet. Członek Riigikogu może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej jedynie na wniosek kanclerza sprawiedliwości i po uzyskaniu zgody większości składu parlamentu.

Konstytucja stanowi, iż wynagrodzenie parlamentarzystów i ograniczenia w uzyskiwaniu przez nich innych dochodów ustalane są w danej kadencji na kadencję następną (art. 77). Przepis ten jest uzupełniany przez przepis Ustawy o wprowadzeniu Konstytucji w życie, mówiący że akty normatywne dotyczące wynagrodzenia i ubezpieczeń społecznych członków Riigikogu pierwszej kadencji wyda Rada Najwyższa (art. 3).

VII. FRAKCJE PARLAMENTARNE

Konstytucja daje członkom parlamentu prawo tworzenia frakcji (art. 73). Sposób tworzenia i zasady funkcjonowania frakcji określone są przez Ustawę o Regulaminie Riigikogu (art. 17-19). Frakcję może utworzyć minimum 6 członków parlamentu, przy czym każdy z nich może należeć do jednej tylko frakcji. Frakcja może podjąć decyzję

o przyjęciu lub wykluczeniu członka ze swych szeregów i powinna o wszystkich zmianach w swoim składzie informować niezwłocznie prezydium, które prowadzi rejestr frakcji. Frakcja wybiera ze swego grona przewodniczącego i wiceprzewodniczącego, przy czym żaden z nich nie może być jednocześnie przewodniczącym lub wiceprzewodniczącym Riigikogu. Jeśli frakcja liczy ponad 12 członków, ma prawo wybrać dwóch wiceprzewodniczących. Członkowie i frakcje Riigikogu mogą swobodnie rozwijać wzajemną współpracę poprzez tworzenie różnych koalicji i ugrupowań.

Na początku grudnia 1992 w Riigikogu było zarejestrowanych osiem frakcji: Isamaa (Ojczyzna, 29 członków), Centrum (15), Moodukad (Umiarkowani, 12), Zjednoczenie Sojuszu Chłopskiego (8), Zjednoczenie Partii Koalicyjnej (8), Rojaliści (8), Estońska Narodowa Partia Niepodległości (11), Obywatele Estonii (6). Siedem pierwszych frakcji zostało zarejestrowanych w dniach 5-8 października, ostatnia 18 listopada. Isamaa, Moodukad i PNNE tworzą rządzącą koalicję większościową, natomiast ZSCh i ZPK, odpowiadające partiom tworzącym przed wyborami koalicję Kindel Kodu (Spokojny Dom), zadeklarowały się jako frakcje opozycyjne. Pozostałe frakcje nie złożyły w tej sprawie do początku listopada oficjalnej deklaracji, choć frakcja Centrum, druga co do wielkości, wielokrotnie poddawała krytyce nowo utworzony rząd. Wydaje się, że system frakcji nie jest jeszcze ostatecznie ustabilizowany i w bliskim czasie mogą w nim nastąpić pewne zmiany.

VIII. ORGANY PARLAMENTU

Ani Konstytucja, ani Regulamin Riigikogu nie definiują organów parlamentu. Funkcjonalnie, organami takimi są Prezydium i komisje.

Prezydium

W odniesieniu do Prezydium, Konstytucja stanowi jedynie (artykuł 71), iż Riigikogu wybiera ze swego grona przewodniczącego (speakera) i dwóch wiceprzewodniczących (wice-speakerów). Zgodnie z Regulaminem, osoby te tworzą Prezydium, które organizuje pracę Riigikogu. Do momentu wyboru przewodniczącego i wiceprzewodniczących parlamentu, ich funkcję pełni przewodniczący lub wiceprzewodniczący Komisji Wyborczej. Przewodniczący i wiceprzewodniczący Riigikogu wybierani są na pierwszym posiedzeniu w głosowaniu tajnym na jeden rok. Przewodniczącym zostaje ten z kilku kandydatów, który uzyska absolutną większość głosów w pierwszej turze lub zwykłą większość w drugiej turze, do której stają ewentualnie dwaj kandydaci o największej liczbie głosów z pierwszej tury. Zastępcami przewodniczącego zostają kandydaci, którzy w oddzielnym głosowaniu zdobędą największą liczbę głosów. Jeśli przewodniczący lub wiceprzewodniczący wychodzi ze składu Riigikogu lub składu urządu, jego następcą wybierany jest względną większością głosów.

Przewodniczący Riigikogu (lub - w jego zastępstwie - wiceprzewodniczący) przedstawia projekt porządku dnia oraz przewodniczy posiedzeniom parlamentu.

Do zadań Prezydium należy: organizowanie prac Riigikogu, reprezentowanie Riigikogu, rozdzielanie między frakcje i niezrzeszonych członków liczby miejsc w komisjach, zatwierdzanie składu stałych komisji, rejestracja frakcji, opracowanie i zatwierdzenie struktury kancelarii Riigikogu, sporządzanie projektu porządku dnia posiedzeń

Riigikogu. Prezydium podejmuje uchwały na zasadzie konsensusu. Jeśli konsensusu nie udaje się osiągnąć, każdy z członków Prezydium może poddać sporną kwestię pod głosowanie na posiedzeniu plenarnym. Regulamin gwarantuje Prezydium prawo zapraszania na swoje posiedzenia przedstawicieli frakcji i komisji, a także innych osób, oraz nakazuje sporządzanie protokołów z posiedzeń.

Komisje

Konstytucja zobowiązuje Riigikogu do utworzenia komisji (art. 73). Regulamin przewiduje dwa rodzaje komisji: stałe i nadzwyczajne. Przewodniczący i wiceprzewodniczący Riigikogu nie mogą wchodzić w skład żadnej komisji. Każdy z pozostałych członków parlamentu wchodzi w skład jednej ze stałych komisji oraz może, na mocy decyzji frakcji, być członkiem rezerwowym innych komisji, który - pod nieobecność głównego członka - ma te same co on uprawnienia. O wyznaczonych członkach rezerwowych frakcja zawiadamia komisje w momencie przypisania członków głównych do poszczególnych komisji. Riigikogu może tworzyć również komisje nadzwyczajne i wyznaczać zakres ich pełnomocnictw.

Prezydium Riigikogu rozdziela liczbę miejsc w komisjach między frakcje, kierując się przy tym zasadą równomiernej reprezentacji w składzie komisji. Frakcje wyznaczają do komisji swoich członków zgodnie z liczbą miejsc, jakie otrzymały w poszczególnych komisjach. Parlamentarzystów nie wchodzących w skład frakcji przydziela do komisji Prezydium, kierując się ich życzeniami i wymogami racjonalnej organizacji pracy.

Komisja wybiera ze swego grona przewodniczącego i wiceprzewodniczącego jednocześnie, w głosowaniu jawnym, zwykłą większością głosów: wybrani zostają dwaj kandydaci o kolejno najwyższej liczbie uzyskanych głosów. W przypadku równej liczby głosów przewodniczący i wiceprzewodniczący zmieniają się funkcjami co 90 dni. W przypadku wotum nieufności wobec przewodniczącego lub wiceprzewodniczącego wyrażonego przez ponad połowę członków komisji, obaj są odwoływani i przeprowadza się nowe wybory.

Przewodniczący komisji (lub wiceprzewodniczący z upoważnienia przewodniczącego lub pod jego nieobecność) przewodniczy pracom komisji, przygotowuje plan pracy i projekt porządku dziennego posiedzeń oraz zleca członkom komisji wykonanie określonych prac.

Zwyczajne posiedzenie komisji jest prawomocne, jeśli bierze w nim udział przynajmniej jedna trzecia członków, w tym przewodniczący lub wiceprzewodniczący. W posiedzeniu nadzwyczajnym natomiast musi brać udział przynajmniej połowa członków. Komisja podejmuje uchwały zwykłą większością głosów.

Obecnie istnieje w Riigikogu dziesięć komisji stałych:

1. Komisja Budżetu i Podatków (10 członków)
2. Komisja Gospodarki i Rolnictwa (11)
3. Komisja Ustawodawcza (8)
4. Komisja Praw Obywatelskich (10)
5. Komisja Spraw Zagranicznych (12)
6. Komisja Obrony Narodowej (10)

7. Komisja Edukacji, Nauki i Kultury (11)
8. Komisja Spraw Socjalnych, Zatrudnienia i Ochrony Zdrowia (10)
9. Komisja ds. Wsi i Polityki Regionalnej (10)
10. Komisja ds. Środowiska (6)

IX. ZASADY DZIAŁANIA PARLAMENTU

Kadencja

Konstytucja ustanawia czteroletnią kadencję parlamentu, z tym, że pierwsza kadencja - zgodnie z Ustawą o wprowadzeniu Konstytucji w życie - ma trwać trzy lata. Wybory zwyczajne do parlamentu odbywają się w pierwszą niedzielę marca, w cztery lata po poprzednich wyborach i ogłaszane są z wyprzedzeniem co najmniej 90 dni. W dniu ogłoszenia wyników wyborów kończy się jedna kadencja i zaczyna następna. Prezydent republiki może ogłosić przedterminowe wybory w przypadku, gdy parlament nie jest w stanie zatwierdzić wskazanego przez niego premiera ani wybrać innego (art. 91), jeśli projekt ustawy poddany przez parlament pod referendum nie uzyska w nim zwykłej większości głosów (art. 107) i jeśli w ciągu dwóch miesięcy poczynając od początku roku budżetowego parlament nie zatwierdzi budżetu (art. 121). Przedterminowe wybory odbywają się nie wcześniej niż 20 dni i nie później niż 40 dni od ich ogłoszenia.

Sesje i posiedzenia

Zgodnie z Konstytucją, prezydent zwołuje pierwsze posiedzenie parlamentu nowej kadencji w ciągu 10 dni od ogłoszenia wyników wyborów. Sesje zwyczajne trwają od drugiego poniedziałku stycznia¹ do trzeciego czwartku czerwca i od drugiego poniedziałku września do trzeciego czwartku grudnia. Sesje nadzwyczajne zwoływane są przez przewodniczącego Riigikogu na żądanie prezydenta, rządu, lub co najmniej jednej piątej członków parlamentu.

Regulamin mówi, że "cotygodniowa praca posiedzenia plenarnego Riigikogu nazywa się tygodniem roboczym posiedzenia plenarnego", ale co czwarty tydzień przeznaczony jest na pracę posłów w ich okręgach wyborczych lub wykonywanie prac zleconych przez Riigikogu, frakcje i komisje, i w tym czasie posiedzenia plenarne nie odbywają się. Brak jest formalnej definicji samych "posiedzeń plenarnych", kontekst jednak wskazuje, że odbywają się one zasadniczo w cyklach trzytygodniowych.

Regulamin zawiera szczegółowy grafik dzienny i godzinowy pracy parlamentu w ramach tygodnia roboczego i okresu trzytygodniowego. Grafik ten może być zmieniony jedynie większością głosów dwóch trzecich członków Riigikogu.

¹ Rosyjski tekst Konstytucji zamieszczony w oficjalnym dzienniku ustaw Wiedomości Estońskiej Rzespubliki mówi o drugim wtorku stycznia (art. 69). Wydaje się, że jest to zapis błędny, ponieważ zarówno w angielskojęzycznym tekście projektu konstytucji z 13 kwietnia 1992 (art. 67), jak i rosyjskojęzycznym odrębnym wydaniu Konstytucji bez daty miesięcznej (art. 67), określonym na stronie tytułowej jako "oficjalne", choć *de facto* stanowi raczej tłumaczenie projektu konstytucji niż jej wersji ostatecznej, a także w Regulaminie parlamentu (art. 20) - który *nota bene* odwołuje się do tekstu Konstytucji pokrywającego się z projektem lecz nie z wersją z dziennika oficjalnego - mowa jest o drugim poniedziałku stycznia.

Poniedziałek

9.00 - 11.00 - praca we frakcjach;

11.00 - 13.00 - posiedzenia plenarne; w każdy pierwszy i trzeci poniedziałek trzytygodniowego cyklu premier, ministrowie i inni funkcjonariusze państwowi odpowiadają na pytania i interpelacje poselskie; w drugi poniedziałek przewidziane są dowolne wypowiedzi posłów, ograniczone czasowo do pięciu

~~14.00~~; - 18.00 - praca w komisjach;

od 18.00 - praca we frakcjach.

Wtorek

9.00 - 10.00 - praca we frakcjach;

10.00 - 13.00 - posiedzenie plenarne;

od 14.00 - praca w komisjach.

Środa

9.00 - 13.00 - praca we frakcjach;

od 14.00 - posiedzenie plenarne.

Czwartek

10.00 - 13.00 - posiedzenie plenarne;

14.00 - 16.00 - praca w komisjach;

od 16.00 - praca w komisjach nadzwyczajnych.

Piątek

Praca posłów w okręgach wyborczych lub wykonywanie przez nich zleceń Riigikogu, frakcji lub komisji.

Przewodniczący posiedzenia może przyznać frakcjom i komisjom dodatkowy czas pracy kosztem czasu posiedzenia plenarnego.

Zasady działania parlamentu

Konstytucja stanowi, że Riigikogu może odbywać prawomocnie posiedzenia zwyczajne przy obecności jednej czwartej - i nadzwyczajne przy obecności przynajmniej połowy - liczby członków (art. 72). Posiedzenia parlamentu są jawne, chyba że większością dwóch trzecich głosów uchwalone zostanie przeprowadzenie posiedzenia przy drzwiach zamkniętych. Głosowania również są jawne, poza przewidzianymi w Konstytucji lub w Regulaminie przypadkami dotyczącymi powoływania lub wyborów na określone funkcje. Akty Riigikogu podejmowane są zwykłą większością głosów, poza określonymi przypadkami przewidzianymi przez Konstytucję. Zgodnie z regulaminem, na zwyczajnych posiedzeniach Riigikogu nie jest wymagane sprawdzanie kworum, poza głosowaniami, w których dla podjęcia ustawy wymagana jest większość głosów składu parlamentu.

Ustawa o wprowadzeniu Konstytucji w życie definiuje następujące sposoby podejmowania decyzji przez Riigikogu: zwykłą większością głosów, większością dwóch trzecich głosów (głosów "za" co najmniej dwa razy więcej niż głosów "przeciw"), większością czterech piątych głosów (głosów "za" co najmniej cztery razy więcej niż głosów "przeciw"), większością połowy składu Riigikogu ("za" głosuje ponad połowa składu Riigikogu), większością dwóch trzecich składu Riigikogu ("za" głosuje przy-

najmniej dwie trzecie składu) i większością głosów trzech piątych składu Riigikogu ("za" głosuje przynajmniej trzy piąte składu).

Praca posiedzenia plenarnego prowadzona jest zgodnie z porządkiem dnia, ustalonym przez prezydium, które bierze przy tym pod uwagę propozycje komisji wiodących i wnioski frakcji. Projekt porządku dziennego rozdaje się członkom Riigikogu na początku inicjującego tydzień roboczy posiedzenia plenarnego i izba przyjmuje go lub wprowadza poprawki. Poza porządkiem dnia rozpatrywane być mogą tylko sprawy formalno-proceduralne, sprawy zmiany porządku dnia oraz nie przekraczające 15 minut oświadczenia polityczne i informacje prezydenta i premiera oraz wynikające z nich kwestie.

Rozpatrywanie spraw umieszczonych w porządku dziennym rozpoczyna referat wnioskodawcy i koreferat komisji wiodącej, które zasadniczo nie mogą przekraczać odpowiednio 20 i 10 minut. Następnie odbywa się debata. Dla wystąpień z trybuny przewidziany jest czas do 7 minut, dla wypowiedzi z miejsca - do 2 minut. W trakcie jednego posiedzenia, poseł może zabrać głos w danej sprawie umieszczonej w porządku dziennym nie więcej niż dwa razy, wliczając w to pytania (nie dotyczy to pytań i propozycji pisemnych). Wniosek o zamknięcie debaty, przedstawiany przez przewodniczącego posiedzenia, poddawany jest pod głosowanie. Po podjęciu postanowienia o zamknięciu debaty, prawo do wystąpienia mają osoby zarejestrowane do wystąpienia oraz - w ostatnim słowie nie przekraczającym trzech minut - przedstawiciele frakcji, referenci i koreferenci. Zmiany w projektach poddanych pod debatę są przyjmowane w zwykłym trybie głosowania. Jeśli dwa lub więcej wniosków o zmianę projektu wyklucza się wzajemnie, głosowanie nad nimi - oraz nad oryginalnym tekstem projektu - odbywa się w drodze konkursu: w każdej turze odpada wniosek, który uzyskał najmniejszą ilość głosów.

W myśl Regulaminu, członkowie Riigikogu mogą występować z pisemną interpelacją do rządu, jego członka, przewodniczącego Rady Banku Estonii, prezesa Banku Estonii, kontrolera państwowego, kanclerza sprawiedliwości oraz dowódcy lub głównodowodzącego sił zbrojnych. Prezydium Riigikogu przekazuje interpelację adresatowi i włącza odpowiedź na nią w porządek dnia posiedzenia odbywającego się nie później niż dwadzieścia dni po przedstawieniu interpelacji (w pewnych warunkach termin może zostać przesunięty). Odpowiedzi na interpelacje udzielane są zasadniczo w ramach "briefingów", organizowanych regularnie w pierwszy i trzeci poniedziałek cyklu roboczego posiedzenia plenarnego.

X. UPRAWNIENIA USTAWODAWCZE

Konstytucja wymienia następujące funkcje parlamentu: uchwalanie ustaw i podejmowanie uchwał; podejmowanie decyzji o przeprowadzeniu referendum; wybór prezydenta Republiki; ratyfikacja i wypowiedanie określonych kategorii umów międzynarodowych; zatwierdzanie premiera; uchwalanie budżetu państwa i zatwierdzanie raportu o jego wykonaniu; powoływanie, na wniosek prezydenta Republiki, na stanowiska przewodniczącego Sądu Państwowego, przewodniczącego rady Banku Estonii, kontrolera państwowego, kanclerza sprawiedliwości, dowódcy lub głównodowodzącego sił zbrojnych; powoływanie, na wniosek przewodniczącego Sądu Państwowego, członków tegoż sądu; powoływanie na stanowiska członków rady Banku

Estonii; podejmowanie, na wniosek rządu, decyzji o pożyczkach państwowych i przyjmowaniu przez państwo na siebie innych zobowiązań finansowych; występowanie z oświadczeniami, deklaracjami i apelami do narodu Estonii i do innych państw i organizacji międzynarodowych; ustanawianie nagród państwowych oraz rang wojskowych i dyplomatycznych; uchwalanie wotum nieufności dla rządu, premiera lub ministra; wprowadzanie stanu wyjątkowego; ogłaszanie, na wniosek prezydenta, stanu wojny, mobilizacji i demobilizacji (art. 67).

Konstytucja nie ogranicza materii ustawowej, nie wprowadza też *explicite* kategoryzacji ustaw, jednak - poza samą ustawą zasadniczą - wyróżnia ona zespół ustaw, które mogą być uchwalone bądź zmienione nie zwykłą większością głosów, lecz większością głosów składu parlamentu. Jeśli Riigikogu nie może się zebrać, prezydent ma prawo w sprawach nie cierpiących zwłoki wydawać dekrety z mocą ustawy, które są zatwierdzane lub ewentualnie odrzucane przez parlament niezwłocznie po jego zebraniu się. Dekrety takie nie mogą dotyczyć Konstytucji, podatków państwowych, budżetu narodowego ani żadnej ze wspomnianych wyżej ustaw, uchwalanych większością głosów składu parlamentu (art. 111, 112). Wyróżnione w ten sposób zostały ustawy: o obywatelstwie, o wyborach do Riigikogu, o wyborach prezydenta Republiki, o wyborach do samorządów lokalnych, o referendum, o regulaminie Riigikogu i o trybie pracy Riigikogu, o wynagrodzeniu prezydenta Republiki i członków Riigikogu, o rządzie Republiki, o pociąganiu do odpowiedzialności sądowej prezydenta i członków rządu, o autonomii kulturalnej mniejszości narodowych, o budżecie państwa, o Banku Estonii, o kontroli państwowej, o ustroju sądów i postępowaniu sądowym, o zagranicznych i wewnętrznych pożyczkach oraz finansowych zobowiązaniach państwa, o stanie wyjątkowym, o obronie narodowej w okresie pokoju i o obronie narodowej w okresie wojny.

Procedury legislacyjne określa w szczególności Regulamin Riigikogu. Prawo do inicjowania ustaw (a także uchwał) Riigikogu mają członkowie, frakcje i komisje Riigikogu oraz rząd. W przypadku zmiany Konstytucji, prawo do inicjatywy przysługuje jednej piątej składu Riigikogu (w okresie przejściowym przewidziana jest także inicjatywa ludowa - zob. rozdz. III). Z wnioskiem o wotum nieufności dla rządu, premiera lub ministra może wystąpić również jedna piąta składu Riigikogu, natomiast prawo do zainicjowania wydania przez parlament oświadczenia, deklaracji lub apelu ma jedna piąta składu Riigikogu lub prezydium.

Projekt ustawy, wraz z objaśnieniem i uzasadnieniem, przedstawiany jest przewodniczącemu na początku posiedzenia Riigikogu, kiedy rozpatrywany jest porządek dzienny, i rozdawany posłom nie później niż na początku kolejnego tygodnia roboczego. Prezydium wyznacza do rozpatrzenia projektu "komisję wiodącą", która w terminie dwóch tygodni od wpłynięcia projektu przekazuje prezydium swoje wnioski.

Projekty ustaw - z pewnymi wyjątkami - przechodzą przez co najmniej dwa - a projekt budżetu i sprawozdanie z jego wykonania - trzy czytania. W pierwszym czytaniu projekt jest referowany przez wnioskodawcę i przez komisję wiodącą. Jeśli wniosek komisji jest pozytywny i żadna z frakcji nie zgłasza wniosku o odrzucenie projektu, pierwsze czytanie kończy się bez głosowania. Gdy projekt skierowany jest do drugiego czytania, członkowie Riigikogu mogą przedstawić swoje wnioski o uzupełnienie lub zmianę projektu ustawy przed zakończeniem tygodnia pracy następującego po pierwszym czytaniu, o ile prezydium nie postanowi inaczej.

Drugie czytanie odbywa się po rozpatrzeniu przez komisję wiodącą wniosków o wprowadzenie zmian do projektu, lecz nie później niż w miesiąc po pierwszym czytaniu, chyba że Riigikogu poweźmie decyzję o przedłużeniu tego czasu. W drugim czytaniu wnioskodawca projektu i komisja wiodąca przedstawiają nową redakcję projektu i wszystkie wnioski o zmianę projektu, które w swoim czasie napłynęły, oraz własne wnioski i komentarze, po czym odbywa się debata parlamentarna. Nowe wnioski o wprowadzenie zmian do projektu można zgłaszać tylko w kwestiach, w których tekst projektu został zmieniony od pierwszego czytania. W przypadku odroczenia drugiego czytania, posłowie i komisje mają natomiast prawo przedstawiać wiodącej komisji wnioski uzupełniające do całego tekstu projektu w terminie określonym przez komisję wiodącą. Jeśli wnioskodawca projektu akceptuje zmiany proponowane przez komisję wiodącą lub posłów, zostają one poddane pod głosowanie jedynie w przypadku, gdy zażąda tego któryś z posłów; wszelkie pozostałe wnioski o wprowadzeniu poprawek są poddawane pod głosowanie. Jeżeli po głosowaniu nad wnioskami o wprowadzenie zmian do projektu nie zostanie wniesiony wniosek o odroczenie drugiego czytania lub o przeprowadzeniu trzeciego czytania, projekt ustawy w całości poddawany jest pod głosowanie w drugim czytaniu, po głosowaniach nad wnioskami o wprowadzeniu do niego zmian.

Ewentualne trzecie czytanie odbywa się w kolejnym roboczym tygodniu Riigikogu. Po drugim czytaniu, wnioski o wprowadzenie zmian do projektu wnosić mogą tylko frakcje lub stałe komisje parlamentu. W trakcie trzeciego czytania głos mogą zabierać tylko upoważnieni do tego przewodniczący frakcji i komisji. Na ich żądanie, zmiany wprowadzone w drugim czytaniu mogą być powtórnie poddane pod głosowanie. Głosowanie nad wnioskami o wprowadzenie zmian do projektu i nad całością projektu odbywa się analogicznie jak w drugim czytaniu.

Projekt ustawy o zatwierdzeniu dekretu prezydenta, bądź uznaniu prezydenckiego dekretu, który utracił już moc, rozpatruje się w jednym czytaniu. W każdej fazie procesu legislacyjnego, rząd może związać przedstawiony przez siebie projekt ustawy z wotum zaufania - wówczas odrzucone przez rząd wnioski o wprowadzenie do projektu zmian nie są rozpatrywane.

Konstytucja ustanawia odrębne procedury dla wprowadzenia poprawek do Konstytucji (art. 161 - 168). Poprawki takie mogą być przyjęte: a) w drodze referendum; b) przez dwa kolejne składy Riigikogu; c) w pilnych przypadkach przez Riigikogu. Projekt poprawki jest rozpatrywany w trzech czytaniach, rozłożonych na co najmniej cztery miesiące. W trzecim czytaniu podejmuje się decyzję o sposobie wprowadzenia poprawki. Poddanie poprawki pod referendum wymaga przegłosowania większością trzech piątych składu Riigikogu. Do zmiany Konstytucji przez dwa kolejne składy Riigikogu wymagane jest uzyskanie poparcia większości składu Riigikogu. Aby zmiana została przyjęta, następny skład Riigikogu musi przegłosować ją w pierwszym czytaniu, bez poprawek, większością trzech piątych składu. Postanowienie o uznaniu proponowanej poprawki za pilną musi zostać przyjęte większością czterech piątych głosów, natomiast sama poprawka przyjmowana jest w takim przypadku większością dwóch trzecich składu Riigikogu.

Ustawy ogłasza prezydent. Prezydent ma prawo odmówić ogłoszenia ustawy i w przeciągu czternastu dni od jej otrzymania zwrócić ją parlamentowi z uzasadnieniem odmowy. Jeśli parlament przyjmie ustawę ponownie, bez poprawek, prezydent może

zwrócić się do Sądu Państwowego o uznanie ustawy za sprzeczną z Konstytucją. Jeżeli Sąd Państwowy stwierdzi zgodność ustawy z Konstytucją, prezydent ma obowiązek ogłosić ją. Ustawa wchodzi w życie dziesiątego dnia po jej opublikowaniu w biuletynie oficjalnym *Riigi Teataja*, chyba że ona sama stanowi inaczej (poprawki do Konstytucji wchodzi w życie w terminie określonym samą ustawą, lecz nie wcześniej niż w trzy miesiące po ich proklamowaniu przez prezydenta).

XI. BUDŻET PAŃSTWA

Zgodnie z Konstytucją, Riigikogu corocznie uchwała w formie ustawy budżet państwa. Rząd ma obowiązek, nie później niż na trzy miesiące przed rozpoczęciem roku budżetowego, przedstawić Riigikogu projekt budżetu. Na wniosek rządu, parlament może również w ciągu roku uchwalić budżet uzupełniający. Do wniosku o zmianę budżetu państwa² związaną ze zmniejszeniem przewidzianych w budżecie dochodów, zwiększeniem wydatków bądź redystrybucją wydatków, wnioskodawca zobowiązany jest dołączyć wyliczenie wskazujące na źródła pokrycia wydatków. Ponadto, Riigikogu nie może zmienić bądź zredukować umieszczonych w budżecie lub jego projekcie wydatków przewidzianych w odrębnych ustawach. Jeśli do początku roku budżetowego Riigikogu nie zatwierdzi budżetu, comiesięczne rozchody mogą stanowić jedną dwunastą rozchodów z poprzedniego roku budżetowego. Jeżeli jednak w ciągu dwóch miesięcy nowego roku budżetowego parlament nie przyjmie ustawy budżetowej, prezydent rozpisuje przedterminowe wybory. Tryb przygotowania i uchwalania budżetu określany jest, w myśl Konstytucji, odrębną ustawą (art. 119). Regulamin parlamentu stanowi, że projekt budżetu i sprawozdanie z jego wykonania odbywają się w trzech czytaniach (art. 68).

XII. PARLAMENT W SYSTEMIE ORGAN'W PAŃSTWOWYCH

Struktura centralnych organów państwowych Estonii jest konsekwencją przyjętego w Konstytucji systemu parlamentarno-gabinetowego. Dla funkcjonowania tego systemu zasadnicze znaczenie mają relacje między parlamentem a głową państwa oraz między parlamentem a rządem.

Parlament a prezydent

Relacja między parlamentem a prezydentem zdeterminowana jest zasadniczo ustrojową pozycją prezydenta jako głowy państwa w systemie parlamentarno-gabinetowym. Prezydent pełni rolę arbitra między różnymi partiami i siłami politycznymi, symbolizuje jedność państwa i reprezentuje je w stosunkach zagranicznych.

Uprawnienia Riigikogu wobec prezydenta związane są z aktem wyboru prezydenta i procedurą pociągania go do odpowiedzialności.

Wyboru prezydenta na pięcioletnią kadencję dokonuje zasadniczo parlament, w tajnych głosowaniu, spośród kandydatów zgłoszonych przez przynajmniej jedną piątą jego członków.

² Konstytucja, art. 118. W wersji angielskiej projektu konstytucji (art. 116) i w rosyjskojęzycznym tekście Konstytucji wydanym osobno (art. 116) mowa jest o zmianie "budżetu państwa lub projektu budżetu".

Wybrany zostaje kandydat, który otrzyma głosy przynajmniej dwóch trzecich składu Riigikogu. Jeśli żaden z kandydatów nie uzyska wymaganej większości, następnego dnia odbywa się druga tura wyborów, do której kandydaci zgłaszani są ponownie. Jeśli znowu żaden z nich nie uzyska wymaganej większości, tego samego dnia przeprowadza się trzecią turę, w której wyboru dokonuje się między dwoma kandydatami, którzy uzyskali najwyższą liczbę głosów. O ile w trzeciej turze nie zostanie wyłoniony zwycięzca, wyborcu dokonuje zwołane w ciągu miesiąca przez przewodniczącego Riigikogu kolegium elektorów składające się z członków parlamentu i przedstawicieli samorządów lokalnych, które dokonuje wyboru bezwzględną większością głosów lub - w drugiej turze - większością zwykłą spośród dwóch kandydatów wyłonionych w trakcie przedostatniej tury głosowania w Riigikogu oraz kandydatów zgłoszonych przez co najmniej 21 członków kolegium elektorów. Ustawa o wprowadzeniu Konstytucji w życie odmiennie reguluje wybór pierwszego prezydenta (zob. rozdz. III).

Konstytucja nie zezwala na bezpośrednią reelekcję prezydenta. Prezydent, z chwilą objęcia urzędu, przestaje pełnić wszelkie funkcje wynikające z jego wyboru lub mianowania na inne urzędy państwowe, zawiesza też swoje członkostwo w partiach politycznych.

Wśród zadań prezydenta Konstytucja wymienia: reprezentowanie Estonii w stosunkach zagranicznych, wyznaczanie i odwoływanie, na wniosek rządu, przedstawicieli dyplomatycznych; ogłaszanie wyborów do Riigikogu, zwoływanie i otwieranie pierwszej sesji Riigikogu nowej kadencji oraz występowanie z żądaniem zwołania sesji nadzwyczajnej; ogłaszanie ustaw, podpisywanie dokumentów ratyfikacyjnych oraz wydawanie dekretów (zob. rozdz. X); wyznaczanie kandydata na urząd premiera oraz mianowanie i odwoływanie członków rządu; przedstawianie parlamentowi wniosku o mianowanie przewodniczącego Sądu Państwowego, przewodniczącego Rady Banku Estonii, kontrolera państwowego, kanclerza sprawiedliwości oraz dowódcy lub głównodowodzącego sił zbrojnych; mianowanie - na wniosek Rady Banku Estonii - prezesa Banku Estonii; mianowanie sędziów na wniosek Sądu Państwowego; pełnienie funkcji zwierzchnika sił zbrojnych.

Struktura naczelnych władz państwowych Estonii

Uwaga: Kolegium Elektorów powoływane jest jedynie wtedy, gdy wyboru nie jest w stanie dokonać sam parlament.

Prezydent może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej na wniosek kanclerza sprawiedliwości, jeśli wniosek ten uzyska poparcie większości składu Riigikogu. Pełnomocnictwa prezydenta wygasają z chwilą uprawomocnienia się wyroku skazującego.

Prezydent dysponuje szerokimi uprawnieniami wobec Riigikogu w momentach kryzysu konstytucyjnego. Konstytucja stanowi, iż prezydent ogłasza przedterminowe wybory parlamentarne w przypadkach gdy: zaproponowana i poddana przez parlament pod ogólnonarodowe referendum ustawa nie uzyska w referendum zwykłej większości głosów (art. 107); parlament nie jest w stanie uchwalić ustawy budżetowej (art. 121); parlament nie jest w stanie powołać rządu (art. 9). Prezydent ma również prawo ogłosić przedterminowe wybory w przypadku zgłoszenia przez Riigikogu wotum nieufności wobec rządu (art. 99).

Parlament a rząd

Parlament posiada szerokie uprawnienia w stosunku do rządu w zakresie jego powoływania, kontroli i odwoływania.

Rząd tworzony jest we współdziałaniu parlamentu z prezydentem. W myśl Konstytucji, rząd ustępuje w trzech przypadkach: zwołania Riigikogu nowej kadencji, ustąpienia lub śmierci premiera oraz wyrażenia przez parlament wotum nieufności wobec rządu bądź premiera. Kandydata na nowego premiera wyznacza prezydent, w przeciągu 14 dni od ustąpienia nowego rządu. Kandydat na premiera w ciągu 14 dni od powierzenia mu tego zadania przedstawia Riigikogu zasady na jakich sformuje przyszły rząd, po czym parlament bez debaty, w jawnym głosowaniu, zwykłą większością głosów podejmuje uchwałę o zatwierdzeniu kandydata na stanowisku premiera. Jeśli parlament odrzuci kandydaturę, może w terminie 14-dniowym sam wybrać kandydata i zatwierdzić go na urzędzie. Po tym terminie - o ile premier nie zostanie wyznaczony - prezydent rozpisuje przedterminowe wybory. Konstytucja przewiduje zatem możliwość powołania przez Riigikogu premiera nie cieszącego się poparciem prezydenta. Poszczególnych ministrów powołuje na urząd prezydent na wniosek premiera.

Riigikogu może zmusić rząd do ustąpienia uchwalając wotum nieufności wobec rządu lub premiera. W przypadku takim prezydent ma jednak prawo - na wniosek rządu - w ciągu trzech dni ogłosić przedterminowe wybory do parlamentu. Riigikogu może również uchwalić wotum nieufności wobec ministra; prezydent jest wtedy zobowiązany do odwołania ministra, lecz nie przysługują mu żadne dodatkowe uprawnienia wobec parlamentu. W każdym przypadku, wniosek o wotum nieufności może być postawiony przez co najmniej jedną piątą składu Riigikogu i przegłosowany większością połowy składu.

Członkowie rządu mogą uczestniczyć, z prawem głosu, w sesjach Riigikogu i w posiedzeniach komisji parlamentarnych. Zasadniczym instrumentem bieżącej kontroli rządu przez parlament jest instytucja interpelacji (zob. rozdz. IX). Zgodnie z Konstytucją, rząd lub jego członek jest zobowiązany odpowiedzieć na interpelację w ciągu 20 dni sesyjnych. Członek rządu może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej jedynie na wniosek kanclerza sprawiedliwości, poparty przez większość składu Riigikogu.

Parlament a inne centralne organy państwa

Na pozycję parlamentu w istotny sposób wpływają jego konstytucyjnie określone relacje z Państwowym Urzędem Kontroli, Kanclerzem Sprawiedliwości oraz Sądem Państwowym.

Państwowy Urząd Kontroli nadzoruje ekonomiczną działalność instytucji, przedsiębiorstw i innych organizmów państwowych, wykorzystanie i stan majątku państwowego, majątku przekazanego samorządom lokalnym, działalność ekonomiczną przedsiębiorstw, w których państwo ma ponad połowę udziału, lub których kredyty i zobowiązania umowne gwarantowane są przez państwo.

Państwowym Urzędem Kontroli kieruje kontroler państwowy, mianowany i odwołany przez Riigikogu na wniosek prezydenta. Jego kadencja trwa pięć lat. Kontroler państwowy przedstawia Riigikogu doroczny raport o wykorzystaniu i stanie majątku państwowego w okresie mijającego roku budżetowego. Ma prawo uczestniczyć w sesjach Riigikogu i zabierać głos w sprawach związanych z jego obowiązkami. Kontroler państwowy może być pociągnięty do odpowiedzialności karnej tylko na wniosek kanclerza sprawiedliwości poparty przez większość składu Riigikogu.

Kanclerz Sprawiedliwości jest niezależnym urzędnikiem, który sprawuje nadzór nad zgodnością z Konstytucją i ustawodawstwem aktów prawnych wydawanych przez państwowe władze ustawodawcze i wykonawcze oraz samorządy lokalne oraz występuje z wnioskiem o pociągnięcie do odpowiedzialności karnej członka parlamentu, prezydenta, członka rządu, kontrolera państwowego oraz przewodniczącego lub członka Sądu Państwowego. Jeśli kanclerz uznaje, że jakiś akt prawny sprzeczny jest z Konstytucją lub ustawą, zwraca się do organu, który go wydał, aby w dwudziestodniowym terminie przystosował go do obowiązującego prawa. Jeżeli to nie nastąpi, kanclerz zwraca się do Sądu Państwowego o uznanie takiego aktu za nieważny.

Kanclerz sprawiedliwości powoływany jest przez Riigikogu, na wniosek prezydenta, na okres siedmiu lat. Odwołać go można jedynie na mocy decyzji sądowej, zaś pociągnięty być może do odpowiedzialności karnej tylko na wniosek prezydenta poparty przez większość składu Riigikogu. Może on uczestniczyć z prawem głosu w posiedzeniach parlamentu i rządu. Raz do roku kanclerz sprawiedliwości składa Riigikogu raport o zgodności wydawanych przez władze ustawodawcze i wykonawcze oraz samorządy lokalne aktów prawnych z Konstytucją i ustawami.

Sąd Państwowy jest - zgodnie z Konstytucją - najwyższym organem sądowym w państwie rozpatrującym apelacje od sądów niższych instancji i stojącym jednocześnie na straży porządku konstytucyjnego. Ma on moc uchylania wszelkich ustaw i innych aktów prawnych, które uzna za niezgodne z Konstytucją. Przewodniczącego Sądu Państwowego mianuje Riigikogu na wniosek prezydenta, natomiast członków mianuje również Riigikogu, lecz już na wniosek przewodniczącego Sądu Państwowego. Sędziowie mianowani są dożywotnio. Przewodniczący i członkowie Sądu Państwowego mogą być pociągnięci do odpowiedzialności karnej tylko na wniosek kanclerza sprawiedliwości i za zgodą większości składu Riigikogu.

XIII. APARAT POMOCNICZY PARLAMENTU

Struktura aparatu pomocniczego Riigikogu dopiero się kształtuje. W Radzie Najwyższej w 1992 roku aparat ten liczył 95 osób i był zorganizowany w ramach Kancelarii, w której skład wchodziło pięć biur: Biuro Protokolarne (rejestracja, druk, przekład, dystrybucja dokumentów wpływających do Rady Najwyższej, rejestracja podejmowanych ustaw i uchwał, sporządzanie stenogramów z posiedzeń plenarnych), Biuro Redakcji i Przekładów (przekład i redakcja dokumentów, tłumaczenia symultaniczne, archiwizacja stenogramów), Biuro Stosunków Zagranicznych, Biuro Prasowe i Biuro Gospodarcze. Kierującemu Kancelarią sekretarzowi generalnemu (szefowi kancelarii) podlegali również doradcy, eksperci i sekretarze stałych komisji. Rada Najwyższa posiadała również własną bibliotekę.

WYNIKI WYBORÓW DO RIIGIKOGU Z 20 WRZEŚNIA 1992³

Partia / koalicja wyborcza	Lb. miejsc	% głosów
Isamaa (Ojczyzna)*	29	21,6
Moodukad (Umiarkowani)	12	9,8
Estońska Narodowa Partia Niepodległości	10	8,3
Kindel Kodu (Spokojny Dom)**	17	13,7
Obywatele Estonii	8	6,9
Front Ludowy***	15	12,4
Rojaliści	8	7,1
Zieloni	1	2,6
Partia Przedsiębiorców	1	?

*Isamaa - koalicja Partii Chrześcijańsko-Demokratycznej, Unii Chrześcijańsko-Demokratycznej, Partii Republikańskiej, Konserwatywnej Partii Ludowej, Partii Liberalno-Demokratycznej.

**Kindel Kodu - koalicja Partii Koalicyjnej, Unii Wiejskiej, Unii Demokratycznej Sprawiedliwości, Unii Emerytów.

***Front Ludowy - koalicja obejmująca Front Ludowy, Ludową Partię Centrum, Stowarzyszenie Narodowe, Ligę Kobiet.

³Dane zestawione na podstawie: Foreign Broadcast Information Service Daily Report, Central Eurasia, Sept. 23, Sept. 30; The Baltic Independent, August 28 - Sept. 3, Sept. 25 - Oct. 1, Oct. 2 - Oct. 8; The Baltic Observer, Nov. 5 - 11.

BIBLIOGRAFIA

Baltic States. A Reference Book, Estonian Encyclopaedia Publishers, Latvian Encyclopaedia Publishers, Lithuanian Encyclopaedia Publishers, Tallinn 1991.

"Frakcyi Gosudarstwiennogo Sobrania", s.l., s.a. [listopad 1992].

[Koljat, Endel], "Struktura Kancelarii Wierchnogo Sowjeta Estonskoj Riespubliki", s.l., s.a. [1992].

Koljat, Endel, "Structure of the Chancellory of the Supreme Council of the Republic of Estonia", *Parliamentary Research Organization*, Chancellory of Sejm of the Republic of Poland, Warsaw 1992.

"Konstitucyja Estonskoj Riespubliki", *Wiedomosti Estonskoj Riespubliki*, no 26, 26.07.1992.

Konstitucyja Estonskoj Riespubliki prinijata na riefierendumie 28 ijunia 1992 goda. Izdaniye oficialnoje, Izdatielstwo Estonskoj Encyklopedii 'Olion', Tallinn 1992.

"Konstytucja Republiki Estońskiej", przekład J. Ostrowski, *Nowe konstytucje*, red. Julian Makowski, Warszawa 1925.

"Law on the Application of the Constitution. Draft. Unofficial translation", s.l., s.a. [kwiecień 1992?].

"Law on Citizenship 1938", s.l., s.a. [1992?].

Łossowski, Piotr, *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918-1934)*, Ossolineum, Wrocław 1972.

National Report on Estonia to UNCED 1992, Ministry of the Environment, Tallinn 1992.

"Postojannyje komisii Gosudarstwiennogo Sobrania po sostojaniu na 03 nojabria 1992 g.", s.l., s.a. [listopad 1992].

"Postanowlenie Wierchnogo Sowjeta Estonskoj Riespubliki o wwiedienii w dzejstwije Zakona 'O grażdanstwie'", Tallin 26.02.1992.

Raun, Toivo U., *Estonia and the Estonians*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford 1987.

"Republic of Estonia Constitution. Draft. Unofficial translation", Constitutional Assambly, April 13, 1992.

"Republic of Estonia Law on Changes and Amendments to the Republic of Estonia Riigikogu Electoral Law. Unofficial translation", s.l., s.a. [czerwiec 1992?].

"Republic of Estonia Presidential Electoral Law. Unofficial translation", s.l., s.a. [lipiec 1992?].

"Republic of Estonia Riigikogu Electoral Law. Unofficial translation", s.l., s.a. [kwiecień 1992?].

"Republic of Estonia Supreme Council Resolution on the Application of the Law on Citizenship", s.l., s.a. [luty 1992?].

Restoration of the Independence of the Republic of Estonia. Selection of Legal Acts (1988-1991), compiled by Advig Kiris, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Estonia, Estonian Institute for Information, Tallin 1991.

"Standing Committees of the Republic of Estonia State Assambly", s.l., s.a. [październik-listopad 1992].

"Zakon Estonskoj Riespubliki o wwiedjenii w diejstwije Konstitucyi", *Wiedomosti Estonskoj Riespubliki*, no 26, 26.07.1992.

"Zakon Estonskoj Riespubliki o wyborach w Gosudarstwiennoje Sobranie", *Wiedomosti Estonskoj Riespubliki*, no 13, 20.04.1992.

"Zakon o graždanstwje. Pieriewod", s.l., s.a. [grudzień 1939?].

"Zakon o poriadkie raboty Gosudarstwiennoego Sobrania", Tallin 9.11.1992.

"Zakon o Reglamientie Gosudarstwiennowo Sobrania", s.l., s.a. [listopad 1992].